

УДК 811.512.154

Ишенбеков А.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДҮН СИНОНИМДЕШТИГИН УЮШТУРУУЧУ КАРАЖАТТАР

Ар кандай тилдин өзүнө тиешелүү тыбыштык түзүлүшү, сөздүк курамы болгон сыяктуу эле грамматикалык системасында орчундуу айырмачылыктары бар. Ошол үчүн тилдер өз ара айырмаланып, ой-пикирди билдирүүдө түркүн формалар пайдаланылат. “Сүйлөм” деген түшүнүк грамматикалык жалпыланган тушунук катары бардык тилдер үчүн бирдей болгону менен анын курулушу кеп түзүүдөгү ыкмалары ар башка. Ошондуктан академик Л.В.Үерба: “Сүйлөм” деген эмне? деген суроо коюп, “адегенде анын тилдик чындыктагы функцияланыш өзгөчөлүктөрүн тактап алуу зарыл” – деп жазат (“Изв. АН СССР ОЛЯ” 1945) Мына ушундан улам синтаксистик синонимиянын манызы да бардык тилдер үчүн бирдей, бирок анын түзүлүшү, уюштурулушу, аны туюнтуучу каражаттар ар бир конкреттүү тилде ар башка. Маселен, өзбек тилинде кээде сыйлоо, урматтоо мааниси жекелик санды көптүктүн – лар мүчөсү менен берүү аркылуу туюнтулат (Дадам келдилар). Кыргыз тилиндеги орто ар сылыктык форманын – лар мүчөсү аркылуу берилиши менен ал бирдей эмес. Демек, сүйлөмдөрдүн синтаксистик синонимиясынын уюштурулушунда эн жакын тектеш тилдер ортосунда орчундуу айырмачылыктар бар. Андан калса, кыргыз тили – аглютинативдүү тилдердин ичинен аффикстердин парадигмасынын татаалдыгы боюнча өзгөчө айырмаланган тил.

Кыргыз тилинде татаал сүйлөмдөр сүйлөмдүн башка түрлөрүнөн байланышуу жолдору, деги эле боюнча айырмаланганы менен, анын өзүнө тиешелүү түрлөрү функцияланыш бөтөнчөлүктөрү бар. Мына ушундай өнүгтөн алып караганда, татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештиги өзүнө тиешелүү көптөгөн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Мындай касиет аны уюштуруучу грамматикалык каражаттардын ар түрдүүлүгүнө байланыштуу.

Бул тууралуу А.Жунусов озунун эмгегинде мындай деген: “Татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештигин уюштуруучу негизги каражаттар катары сөз формалары, сөздөрдүн айкалыш ыкмалары, кызматчы сөздөр жана сүйлөмдүн айрым мүчөлөрүнүн түшүп же түшүрүлбөй колдонулушу эсептелет” Демек, бир эле сүйлөмдөгү ойдун негизги маанисин сактап, түрдүү структурадагы сүйлөмдөрдү түзүүгө болот. Профессор А.Иманов мындай кубулушка сүйлөмдөгү модалдуулуктун тикеден-тике тиешеси бар дейт. Бирок ал синтаксистик синонимиянын бир гана жагы. Синтаксистик синонимиянын өзөк маселесин анын жалпы мааниси жана кошумчаланган стилистикалык мааниси түзөт. Башкача айтканда, татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрүнүн ортосундагы маанилер дагы өзгөчө орунга ээ болот. Мисалы: Эртеси түштө Бостон баштаган алты киши биринин арты бири чубай бүтүшүп, Ала-Мөңгүнүн белине чыгып баратышты (Ч.Айтматов). Эртеси түштү Бостон баш болгон алты киши биринин артынан бири чубап түшүп. Ала-Мөңгүнүн белине чыгып баратышты. Эртеси түштө Бостон баштаган алты киши биринин артынан бири чубашып. Ала-Мөңгүнүн белине чыгып баратышты. Эртеси

түштө биринин артынан бири чубашкан Бостон баш болгон алты киши Ала-Мөңгүгө чыгып баратышты. Бостон баш болуп алты киши биринин артынан бири чубаша Ала-Мөңгүнүн белине чыгып баратышты ж.б.

Келтирилген сүйлөм грамматикалык жактан төмөндөгүчө өзгөчөлүктөргө учурады, бирок берилүүчү негизги мааниге доо кеткен жок. Биринчисинде Бостон баштаган деген атоочтук түрмөк Бостон баш болгон деген түрмөк менен алмаштырылды. Сүйлөмдүн жалпы мазмуну өзгөрүлбөсө да, маанилик оттенекто өзгөчөлүк бар: мурункусунда Бостондун кыймыл-аракети орду назарга алынат, кийинкисинде жетекчилиги андалат. Экинчисинде биринин артынан бири чубай түшүп деген чакчыл түрмөк биринин артынан бири чубашып деген түрмөк менен алмашты.

Үчүнчүсүндө биринин артынан бири чубашып деген түрмөк бири чубашкан деген атоочтук түрмөк менен алмаштырылды, чак категориясында гана кылдат маани өзгөрдү. Төртүнчүсүндө тескерисинче Бостон баштаган деген атоочтук түрмөк Бостон баш болуп деген чакчыл түрмөктүн ордуна колдонулуп мында да чак категориясында байкала бербеген айырмачылык пайда болду. Мындай мүмкүнчүлүк түрдүү түзүлүштөгү көптөгөн сүйлөмдөргө мүнөздүү.

Тилдик мындай кубулуштун негизинде лексикалык синонимдер сыяктуу эле синтаксистик синонимдер да синонимдик катарларды түзө алат демекчибиз. Аны синтаксистик синонимдердин парадигмасы деп атоого да болот. Ошондой эле лексикалык синонимдер сыяктуу синтаксистик синонимдердин да бейтарап абалдагысы, башкача айтканда, доминанты болот. Мисалы: Колуна уйдун тилиндей кагазды кармап Сапарбай Ысактын катарына турду (Т.Сыдыкбеков). Колуна уйдун тили сыяктанган кагазды кармап Сапарбай Ысактын катарына турду. Колунда уйдун тилиндей кагазы бар Сапарбай Ысактын катарына турду. Колуна уйдун тилиндей кагазды кармап, Сапарбай ордунан тура калды. Колуна уйдун тилиндей кагазды кармап, Ысактын катарындагы Сапарбай ордунан турду.

Мындан биринчи модель башкаларына караганда алда канча максатка ылайыктуу түзүлгөндүгү байкалып турат. Анда артыкбаш элементтер жок. Экинчиден сүйлөмдөгү айтылуучу негизги ой даана билинип турат.

Ошентип, биздин көз карашыбызда, татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы синонимдик карым-катышты билдирүүчү каражаттар төмөнкүлөр болуп эсептелет: сөз мүчөлөрү (аффикстер) жана кызматчы сөздөр. Анда биз синтаксистик синонимияны уюштуруучу биринчи тилдик каражатка токтолуп өтсөк.

Кыргыз тил илиминде сөз мүчөлөрү кээ бир адабияттарда үчкө – сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу (КАТГ, 1980, 99), башка адабияттарда экиге – куранды жана уланды (И.Абдувалиев, 2003, 16-17) мүчөлөр деп болүштүрүлүп жүрөт. Синтаксистик синонимияны уюштурууда сөз өзгөртүүчү мүчөлөр, алардын ичинен жөндөмө мүчөлөр негизги орунга коюлат. Профессор Х.К.Карасаев кыргыз тилиндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн семантикасын кенири чечмелеп, бир эле жөндөмө мүчөсү бир нече мааниге ээ болушуна атайын көңүл бурган. Башкача айтканда, жөндөмө мүчөлөрдүн синонимдештиги тууралуу алгачкы пикирин билдирген (1944). Ал эми калган мүчөлөрдүн синоним түзүү мүмкүндүгү аз. Сүйлөм тутумунда келген ар түрдүү жөндөмө формасындагы сөздөр өз ара синонимдеш болуп турушу мүмкүн. Бирок жөндөмө мүчөлөрүнүн мындай функциясы универсалдуу эмес. Алардын синтаксистик синонимияны уюштуруусунун өзүнчө

тартиби бар. Анткени ар бир жөндөмөнүн өзүнө тиешелүү маани-маңызы болот. Ошондой эле ал маани-маныздардын алыс-жакындыгы да белгилүү роль ойнойт.

Атооч жөндөмөдөгү сөз менен илик жөндөмөдөгү сөздөр синонимдеш колдонулушу мүмкүн. Мисалы: 1. Согуш башталганда, мен он үч жаштагы бала элем (Ч.Айтматов – Согуштун башталышында мен он үч жаштагы бала элем. 2. Сүрөт убагында бүтпөй калгандыктан, жеме уга калган күндөр да болгон (“Кыргыз туусу”). Сүрөттүн убагында бүтпөй калганынан жеме уга калган күндөр да болду.

Келтирилген мисалдарда атооч жөндөмөдөгү сөздөр (согуш, сүрөт) ээлик милдет аткарып турат. Аларды илик жөндөмө аркылуу трансформациялаганда, аныктоочтук функцияга өтүп кетти. Натыйжада, сүйлөмдөр семантикалык жактан орчундуу өзгөрүүгө учураган жок. Бирок сүйлөмдүн структурасынын өзгөрүшү белгилүү маанилик оттенокту пайда кылбай койбойт.

Атооч жөндөмөсү менен табыш жөндөмөсү маанилеш пайдаланылганда, сүйлөмдүк синонимия уюштурулат.

Мисалы: 1. Кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер (Макал) Кымыз ичкенге берилет, кыз сураганга берилет. 2. Кол чатырым унутулуптур, аялдамага жеткенде билдим (К.Жусупов) – Кол чатырымды унутуптурун, аялдамага жеткенде билдим.

Мындагы атооч жөндөмөдөгү ээлер менен табыш жөндөмөдөгү толуктоочтордун алмашылышы алар синтаксистик катышта турган сөздөрдүн да грамматикалык формасын өзгөртүүгө алып келди. Табыш жөндөмөдөгү сөз баяндооч менен тике катышта турса, ээ менен байланышкан сөз туюк мамиле мүчөсү аркылуу синтаксистик катыш түзөт. Бирок мындай жол менен бардык эле сүйлөмдөрдөн синонимдер түзүлө бербейт, башкача айтканда, атооч жөндөмөсүн табыш жөндөмөсү менен, же тескерисинче, табыш жөндөмөсүн атооч жөндөмөсү менен алмаштыруу бардык сүйлөмдөргө мүнөздүү көрүнүш эмес. Мисалы: 1. Заманы жакшы болсо, карысы жаш болот (Макал). Факты өчүрбөсөңүз экен, Кудай жалгагыр, Кызыл аянтта болгон окуяны айтып берейин (Ч.Айтматов).

Бул сыяктуу сүйлөмдөрдөгү атооч жана табыш жөндөмөлөрдү өз ара алмаштыруу үчүн бүтүндөй сүйлөм мүчөлөрүн өзгөртүү керек болот. Андай учурда сүйлөмдөр маанилик жактан да өзгөрүп, синонимдештик бузулат.

Илик жана табыш жөндөмөлөр алмашып келип, синтаксистик синонимияны уюштурат. Мисалы: 1. Адамды кийиминен тааныбайт, ишинен тааныйт (Макал). – Адамдын кийиминен тааныбайт, ишинен тааныйт.

Жөндөмө мүчөлөрдүн ичинен барыш жана чыгыш жөндөмөлөрү этиштин туунду формаларына жалганып, кээ бир этиштик формалар менен синонимдеш болуп келүүгө жөндөмдүү. Мисалы: 1. Сиз келгенден, иш оңолду – Сиз келгени иш оңолду. 2. Сиз кеткендиктен, иш онолду. Мындагы биринчи сүйлөмдө мезгилдик катыштагы, экинчи сүйлөмдө себептик катыштагы синтаксистик синонимдер пайда болду.

Мындан башка татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы синонимдик катышты түзүүчү каражаттын дагы бири болуп кызматчы сөздөр эсептелет.

Кызматчы сөздөр лексикалык мааниге ээ болбосо да, түрдүү грамматика-семантикалык касиети аркылуу сүйлөм тутумунда белгилүү роль ойнойт. Тагыраак айтканда, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна таасир эте алат. Демек, алардын синтаксистик синонимдерди уюштурууга түздөн-түз тиешеси бар. Ошондуктан

кызматчы сөздөр “сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу, ийкемдүү тутумдаштыруу милдетин аткарып, кошумча ар турдүү грамматикалык маанилерди алып келген сөз” катары мүнөздөлөт (И.Абдувалиев, Т.Садыков, 1997, 275).

Кыргыз тилинде кызматчы сөздөргө байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр жана модалдык сөздөр кирет. Алар, өз кезигинде, ич ара андан ары турдүүчө жиктелет. Мына ошол жиктелүү да алардын семантикасына байланышкан.

Татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы синонимдик катышты билдирүүдө кызматчы сөздөрдүн милдети бирдей эмес. Маселен, жандоочтор, бөлүкчөлөр жана модалдык сөздөр синтаксистик синонимияны уюштурууга ийкемдүү каражат болсо, байламталар андай касиетке ээ эмес.

Булардын ичинен жандоочторго токтолсок, анда, үчүн жандоочу максат маанисинен башка себеп маанисиндеги синонимдик парадигма уюштурат. Мисалы: 1. Малы азайып, карыгандыгы үчүн Тыныбек гана өз очогунда калды (К.Каимов). - Малы азайып, өзү карыгандыктан, Тыныбек гана өз очогунда калды. Малы азайып, өзү карып калгандыгына байлашыштуу, Тыныбек гана өз очогунда калды.

Менен жандоочу синонимдеш сүйлөмдөрдү уюштурууда аркылуу жандоочуна синонимдеш болуп да, болбой да калышат. Эгер бул жандоочтор өзү байланышып келген сөздөрдүн грамматикалык формасын да өзгөртө албаса, анда варианттарды пайда кылат. Мисалы: Телефон менен сүйлөштүм – Телефон аркылуу сүйлөштүм.

Эгер синонимдеш сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү өзгөрсө, синонимдеш сүйлөм болот.

Мисалы: 1. Киrisk уктоонун аракети менен чычкан чакырып жатты (Ч.Айтматов) – Киrisk уктоонун аракетин кылып, чычкан чакырып жатты. 2. Жакшы уктаганым менен, боюм талыкшып калыптыр (К.Жусупов). – Жакшы уктасам деле, боюм талыкшып калыптыр.

Чыгыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор – ары, бери, илгери, мурун, кийин, соң, башка, баштап, көрө ж.б. Бул жандоочтор мезгил, мейкиндик маанидеги катышта келип, өз ара же башка сөздөр менен синонимдеш сүйлөмдөрдү түзөт. Мисалы: Согуш башталгандан бери, элдин үрөйү учту (К.Баялинов) – Согуш башталган соң, элдин үрөйү учту. – Согуш башталганы, элдин үрөйү учту.

Ал эми жандоочтордон башка кызматчы сөздөр татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы синонимдик катышты дээрлик уюштура албайт десек болот.

Ошентип, синонимдеш сүйлөмдөрдүн уюшулуу жолдору жана каражаттары ар турдүү. Аларды өз ара ылгап талдай билүү татаал сүйлөмдөрдүн синонимиясын ар тараптан изилдөөгө мүмкүндүк берет жана сүйлөмгө талдоо жүргүзүүдө айрым кылдат учурларды тактоо үчүн керектүү.

Бул изилдөөбүздөн төмөндөгүдөй корутундулар келип чыгат:

- Синтаксистик синонимиянын маңызы бардык тилдер үчүн бирдей, ал эми анын уюштурулушу ар бир конкреттүү тилде ар башка. Ошондуктан татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы синонимдик катышты уюштуруучу каражаттар кыргыз тилинде тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ.

- Татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештигин уюштуруучу негизги каражаттар сөз формалары, сөздөрдүн айкашуу ыкмалары, кызматчы сөздөр жана сүйлөм мүчөлөрүнүн түшүп же түшүрүлбөй айтылышы болуп саналат. Анда сүйлөмдүн мазмундук жана грамматикалык мааниси негизги орунга коюлат.

- Синтаксистик синонимдерди уюштурууда сөз мүчөлөрү (аффикстер) негизги орунда турат. Алардын ичинен жөндөмө мүчөлөргө өзгөчө роль таандык. Ал эми сөз жасоочу жана форма жасоочу мүчөлөр аркылуу синтаксистик синонимдер сейрек уюштурулат.

- Кызматчы сөздөрдүн синтаксистик синонимдерди уюштуруусу сөз мүчөлөрү сыяктуу, синтаксистик байланыштардын ар түрдүүлүгүн камсыз кылат. Ал эми бөлүкчөлөр жана модаль сөздөр маанилик оттенкторду пайда кылууга алда канча жөндөмдүү.

Адабияттар

1. Ибрагимов С. Вопросы сложносочиненного предложения киргизского и русского языков в аспекте лингвокультурологии. – Бишкек, 2001.
2. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Бишкек, 2009.
3. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр. - Ф., 1981.
4. Мусаев С.Ж. Основные способы компонентов сложноподчиненного предложения в киргизском языке // Тюркологические исследования. - Ф., 1985.